

УДК 321.01:(340.131:342.5)

**ПРОЦЕС ЛЕГІТИМАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ
В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА****THE PROCESS OF LEGITIMATION OF PUBLIC
POWER IN CONDITIONS OF TRANSITIONAL
SOCIETY****Яковлева Л. І.,**

кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри регіональної політики
та публічного адміністрування ОРІДУ НАДУ
при Президенті України (Україна, Одеса),
e-mail: yakovlevalilia2016@gmail.com,
https://orcid.org/0000-0002-0942-485X

Yakovleva L. I.,

candidate of political sciences, associate professor,
doctoral student of the department of regional policy
of the public administration of ORIPA NAPA under the
President of Ukraine (Ukraine, Odesa),
e-mail: yakovlevalilia2016@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0942-485X

У статті досліджується специфіка легітимізації влади у перехідному українському суспільстві. Відповідно до веберіанської традиції визначено, що легітимність влади ґрунтується на легітимності соціального порядку, який визнається та підтримується більшістю громадян і виступає основою їх соціальних дій.

Відзначено, що специфіка процесу легітимізації публічної влади у перехідному суспільстві обумовлена відсутністю спільних (визнаних, узгоджених тощо) правил соціальної дії та діяльності публічної влади. В українському посткомуністичному суспільстві відбувається складний процес формування єдиної картини світу, визначення політичних та економічних орієнтирів подальшого розвитку.

Визначено виклики, які виникають у процесі легітимізації публічної влади в умовах перехідного суспільства: амбівалентність українського суспільства (С. Головаха), спадщина тоталітаризму у діях влади (В. Полохало), гібрид конкуруючих «картин світу» (те, що М. Рябчук називає «постсовєцька шизофренія»).

Наголошується, що однією із основних проблем для національних урядів посткомуністичних держав виступає процес легітимізації / делегітимізації капіталізму та міжнародних фінансових організацій, які, на думку А. Стінчкомба, використовують ідеї прогресу та багатства задля того, щоб не дозволити перехідним суспільствам розвиватись.

Ключові слова: легітимність, процес легітимізації, публічна влада, соціальний порядок, перехідне суспільство, посткомунізм, прогрес.

The article reveals the peculiarities of legitimation of power in transitional Ukrainian society. According to the Weberian tradition, it is determined that the legitimacy of power is based on the legitimacy of the social order, which is recognized and supported by the majority of citizens and functions as the basis of their social actions.

It is noted that the peculiarities of the process of legitimation of public power in a transitional society contribute to the lack of common (recognized, agreed, etc.) rules of social action and activities of public power. In the Ukrainian post-communist society, there is a complicated process of forming a united picture of the world and determining the political and economic landmarks of further development.

The challenges that arise in the process of legitimation of public power in a transitional society are identified: the ambivalence of the Ukrainian society (E. Golovakh), the legacy of totalitarianism in the actions of power (V. Polokhalo), a hybrid of competing 'pictures of the world' (M. Ryabchuk calls it 'post-Soviet schizophrenia').

It is emphasized that one of the major problems for the national governments of post-communist states is the process of legitimation / delegitimization of capitalism / international financial organizations, which, according to Stinchcombe, use the ideas of progress and wealth to prevent transitional societies from development.

Keywords: legitimacy, process of legitimation, public power, social order, transitional society, post-communism, progress.

*«То були найкращі часи, то були найгірші часи,
то була епоха мудрості й епоха глупоти,
епоха віри й епоха зневір'я, епоха Світла й епоха
Темряви;*

*то була весна надії й зима розпачу,
ми мали все перед собою й нічого попереду нас...»*

Ч. Діккенс «Зв'язки між двома містами»

Постановка проблеми. Криза легітимності публічної влади є одним із головних симптомів політичного процесу в Україні протягом усіх років Незалежності. Після розпаду СРСР, руйнування «радянської» картини світу та авторитарного політичного порядку, українське суспільство так і не винайшло «формулу легітимності». Не було сформовано нових правил взаємодії влади та суспільства на основі яких могли б постати ефективні інститути, не з'явилися й такі політичні лідери, які б змогли зробити власну харизму осердям легітимності, у веберіанському сенсі.

Кризи легітимності влади спричинені не лише втратою довіри суспільства до влади, а й тим, що влада, не спроможна вибудувати відповідний соціальний порядок, живлячись ситуацією «пост...», зрештою перестає вірити сама у себе, у свою власну легітимність. У 1996 році світ побачила збірка «Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз» [7]. У розділі «Державотворення: шляхи легітимізації» зазначено: «...поняття легітимності означає, що існують достатні аргументи на користь вимоги визнавати певний політичний лад як добрий та справедливий... Легітимізація як дія є процесом визнання загально прийнятності тієї чи іншої політичної організації суспільства» [7, с. 321].

Саме кризи легітимності публічної влади ставали в Україні джерелом революційних подій, призводили до позачергових виборів (як президентських так і парламентських); делегітимізація влади стала однією з причин конфлікту на Сході України та анексії Криму.

Вирішення проблеми легітимності публічної влади безпосередньо пов'язане із важливими теоретичними та прикладними завданнями, які сьогодні знаходяться на порядку денному політичної науки в Україні. Зокрема – з дослідженнями феномену перехідного суспільства, електоральної демократії, становлення громадянського суспільства, пострадянського транзиту, демократичної консолідації, політичних змін та політичної модернізації.

У власну чергу, це потребує визначення фундаментальних основ забезпечення легітимності соціального порядку у дусі веберіанської традиції, відмову від пошуку «індивідуальної» легітимності політичних акторів за принципом «у кого більше рейтинг – той найлегітимніший», яке сьогодні зустрічається у деяких матеріалах мас медіа та наукових візіях. А головне – звернення до соціальних та політичних причин делегітимізації влади в українському суспільстві у пострадянський період.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження феномену перехідного суспільства

відображені в окремих напрямках дискурсу політичної науки та суміжних просторів наукового знання – «політологія посткомунізму», транзитологія, історична соціологія, постколониальні й пострадянські студії, ін.

У даній статті ми будемо виходити з розуміння легітимації як складного соціального та політичного процесу «...збирання суспільства на основі спільних цінностей та водночас доведення здатності реалізовувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства, надто ж у ситуації, коли створюються нові держави та соціальні інститути» [7, с. 321].

У процесі пошуку відповідей на питання «звідки?» (тут узгоджена позиція більшості політичних науковців виражається терміном «посткомунізм») та «куди?» рухається українське суспільство, можна виокремити наступні ідеї, які безумовно вплинули на формування подальшого розвитку політологічного та політичного дискурсів в Україні. По-перше, ідея окремого напрямку досліджень перехідного суспільства – «політології посткомунізму», яка розвивалась на сторінках журналу «Політична думка» В. Полохало, О. Дергачовим, Дж. Мейсом, С. Макеєвим, Є. Бистрицьким, О. Білим, ін. По-друге, визначення специфіки українського суспільства, як посткомуністичного суспільства, що трансформується (Є. Головаха, Н. Паніна, М. Чурилов, ін.). По-третє, неоднозначна та багатогранна ідея М. Рябчука, виражена формулою «Дві України» та її критика у працях Я. Грицака, Р. Шпорлюка та ін.

Мега статті – дослідити процес легітимації публічної влади в умовах перехідного суспільства, визначити його специфіку в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1997 році вийшла праця Є. Головахи «Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні» [2]. Вже з самої назви зрозуміло, що соціолог досліджує перехідний стан українського суспільства, визначає його як суспільство «пост...» (посткомуністичне, постімперське тощо).

Говорячи про предмет своєї праці та розкриваючи сутність феномену суспільства, що трансформується, Є. Головаха зазначає: «Головним предметом теоретичного осмислення у пропонованій праці є історичний феномен посткомуністичного суспільства, що трансформується: джерела його виникнення, механізми функціонування, тенденції розвитку... Вдаючись до аналізу особливостей «пост...суспільства», що трансформується, потрібно насамперед зважати на унікальність цього історичного феномена, зумовлену одночасністю, з одного боку, процесів подолання комуністичної спадщини в економіці, політиці, ідеології і, з другого – побудови нової «постімперської» державності» [2, с. 3, 6].

Зазначимо, що історичний феномен перехідного суспільства не лише не завершився наприкінці 90-х років минулого століття, а й поступово опанував перші десятиріччя нинішнього. Початок

перехідного процесу для суспільства «пост...» сам Є. Головаха позначає 1987 роком, можна говорити про 1985 чи 1991 – маркером виступає ініційований М. Горбачовим процес «перебудови». Перехідний період означає, окрім іншого, що владі та, головне, суспільству так і не вдалось знайти «формулу легітимності», тобто визначити основи діяльності законної обраної влади, які б дозволяли говорити про підтримку з боку громадян не лише окремих політиків та державних діячів, а політичного та правового порядку у цілому. У «суспільстві, що трансформується» будь-яка влада сприймається як тимчасова, «перехідна». Адже завершити перехід не можна, не досягнувши певної мети, як широко б її не визначали – консолідована демократія, капіталізм, творення політичної нації тощо, натомість припинити «перехідний період» вдалось деяким країнам, які повернулись до традиційних основ легітимності влади (говорять про «скрепи», «радянську» й «імперську» моделі легітимності та їх різноманітні гібриди за режимів О. Лукашенка, Б. Єльцина і В. Путіна).

Усі ці роки у посткомуністичних суспільствах відбувається активний пошук оптимальної моделі легітимності публічної влади. При цьому, у дослідженнях легітимності окремих політичних діячів посткомуністичних країн та пошуках «формули легітимності» Л. Кравчука, О. Лукашенка, Л. Кучми, Б. Єльцина, В. Путіна, В. Януковича, М. Саакашвілі, Ю. Тимошенко, В. Ющенко, П. Порошенка, В. Зеленського та інших, досить часто використовуються терміни «харизма», «харизматичний лідер», що належать до тезаурусу теорії легітимного панування М. Вебера.

Чи й до сьогодні, після 22 років з часу публікації книги Є. Головахи, усе ще зберігає актуальність проблема суспільної трансформації, дослідження перехідного суспільства і, головне питання – як забезпечити легітимність публічної влади у посткомуністичному суспільстві? Справа у тому, що без постановки питання щодо фундаментальних засад легітимності наявного політичного порядку неможливо вирішити проблему легітимності інститутів, організацій та акторів. А вже сам термін суспільства «пост...» свідчить про те, що однозначної відповіді щодо сутності політичного ладу немає. Тобто, відомо, від якої моделі легітимності суспільство рухається (поки що, задля зручності назвемо цю модель «радянською», або «комуністичною» слідом за О. Зінов'євим [3]), але позитивної моделі легітимності сучасної української влади досі немає. Враховуючи перманентні трансформації Конституції України стосовно відносин у «владному» трикутнику «Верховна Рада – Президент – Уряд» та низку рішень Конституційного суду України щодо порушення процедури прийняття цих змін, то мова може йти про потребу не лише у легітимності, а й у забезпеченні легальності влади.

З погляду дослідників громадської думки, стан українського суспільства перехідного типу визначається як «амбівалентний», тобто такий, що

поєднує у суспільній свідомості взаємовиключні відповіді щодо будь-якого політичного вибору. Та головне, що у процесі легітимації публічної влади в умовах перехідного стану більшість громадян намагається просто уникнути відповіді на питання щодо основ та критеріїв визнання влади, звертаючись переважно до минулого досвіду.

Є. Головаха, наголошуючи на соціальних вадах інтеграційних та регулятивних механізмів перехідного суспільства, які призводять до аномії, зазначає: «За умов посткомуністичного суспільства проявляється... домінанта минулого, що набуває на тлі глибокої соціально-економічної кризи того шарму, якого йому навч бракувало, коли воно само було сьогоденням... соціальний простір починає сприйматись ілюзорно: з одного боку, з'являються «міражі» великих держав, найдавніших націй, світових панувань, а з іншого – перспектива починає різко звужуватися, аж до замкнення психологічного горизонту на найближчому просторі соціального або ж фізичного виживання» [2, с. 17].

Слід відзначити, що проблема легітимації публічної влади напряму залежить від легітимності політичного та правового порядку, призначення громадян до визначених правил у політиці та економіці. Натомість, у перехідному суспільстві якраз із цим виникають основні проблеми. Специфіка легітимації публічної влади у перехідному суспільстві полягає у відсутності спільних правил діяльності, єдиної картини світу, усвідомлення політичних та економічних орієнтирів подальшого розвитку. Саме тому, слідом за М. Рябчуком та Я. Грицаком можна говорити про «дві легітимності», або й про «двадцять дві» легітимності публічної влади, які конкурують між собою в умовах перехідного суспільства. Зокрема, наголос робиться на тому, що амбівалентний стан суспільної свідомості (М. Рябчук використовує термін «постсовєтська шизофренія») штучно формується та використовується владою задля забезпечення власної легітимності.

Він відзначає: «Колоніальна й комуністична спадщина в Україні слугує цій справі настільки добре, що коли б її не існувало, її слід було б вигадати. Колоніальна спадщина забезпечила номенклатуру різними регіонами з різними ідентичностями, котрі можна ефективно розігравати одне проти одного. А тоталітарно-комуністична спадщина витворила алієноване (відчужене) «негромадянське» суспільство, котре легко піддається пропагандистським маніпуляціям. Завдання олігархічної влади в Україні – зберігати обидві спадщини якомога довше» [5, с. 37].

В основі соціального порядку посткомуністичного українського суспільства тривалий час знаходилась ідея «поганенького миру», квазі-ідеологія самовиправдання еліт ґрунтувалась на гаслі: «аби не було війни» (М. Рябчук). Вбивства людей під час подій в центрі Києва 2013-2014 років («Революція Гідності»), анексія Криму з боку Російської Федерації та збройний конфлікт на Сході України зруйнували цю квазі-ідеологію.

Відгоди ідея «поганенького миру» як основа легітимності влади вже очевидно не працює, натомість амбівалентність суспільної свідомості та намагання уникнути вирішального вибору у процесі легітимації публічної влади в Україні залишаються одними із головних проблем.

А це, у власну чергу, актуалізує проблему неототалітаризму, як простого та швидкого виходу із «пастки легітимності» перехідного суспільства, узурпації влади як результату розчарування громадян та пострадянських еліт у складних демократичних процедурах та плюралістичному соціальному порядку.

У статті «Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу)» В. Полохало, відзначаючи витонченість технологій та механізмів неототалітаризму, порівняно із радянською моделлю, наводить характеристики посткомуністичного неототалітаризму. Зокрема, він пише про «1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї; 2) однобічне підкорення громадян правилам, нормам і приписам, які регламентують їхнє повсякденне й політичне життя, і поряд з цим – довільне, безконтрольне здійснення державною владою своїх повноважень; 3) відсутність системи реальних гарантій офіційно декларованих прав людини і громадянина з боку державно-владних інституцій... 4) тіньові присвоєння, розподіл і перерозподіл колишньої так званої загальнонародної («соціалістичної») власності... 6) домінування в політичному процесі номенклатурно-корпоративних кланів... симбіоз олігархії та авторитаризму; 7) утилітарне використання олігархією, кланами демократичних норм і процедур (як декорації, необхідної форми своєї легітимації, як технічного прийому в маніпулюванні суспільною свідомістю)» [4, с. 17].

Відмовившись від комуністичної ідеології та «порядку» тоталітарного політичного режиму, сучасне українське суспільство не пододало небезпеку неототалітаризму. Водночас, продовжуються пошуки відповіді на вкрай важливе, з точки зору процесу легітимації публічної влади, питання «... що ми будемо?». Цей вислів належить Л. Кучмі, але жодний український лідер так і не знайшов на нього адекватної викликам часу відповіді.

Для перехідного суспільства у сучасних умовах важливою складовою легітимності публічної влади стають питання, здавалось би напряму не пов'язані із діяльністю основних акторів. Зокрема, потребують окремих досліджень визначення рівня легітимності у сучасному українському суспільстві радянського минулого, легітимності капіталізму, ринкових відносин, легітимності міжнародних інституцій (зокрема, МВФ). Саме від відповіді на ці питання залежить легітимність окремих політиків, інститутів («правил гри») та організацій (партій, парламенту, уряду тощо) в Україні.

Основи легітимації публічної влади у перехідному українському суспільстві – посттоталітарному та постімперському, – вкрай мінливі, вони трансформуються разом із самим суспільством. До

того ж, не варто акцентувати увагу на легітимності певних політичних та державних діячів, адже легітимність акторів є лише похідною від легітимності публічної влади, яка, вже власною чергою, спирається на легітимність відповідного політичного, економічного та правового порядку. М. Вебер зазначав: «Смисловий зміст соціальних відносин ми будемо а) називати порядком тільки в тому випадку, якщо дія (в середньому або наближено) орієнтована на певні максими; ми будемо б) говорити про значимість порядку тільки в тому випадку, якщо орієнтація на ці максими має місце (щонайменше, тобто в тій мірі, що має практичне значення) також і тому, що вона «значима», тобто розглядається учасниками як обов'язкова або служить в якості зразка» [1, с. 90].

Наголошуючи на переосмисленні теорії легітимності М. Вебера та її зв'язку із процесом легітимації капіталізму (адже панування підприємців над фабричним життям не пояснюється ані харизмою, ані традиційним авторитетом, ані легальною раціональністю: згоду працівників було куплено грошима), А. Стінчкомб наводить такий приклад: «Мексиканський уряд займав гроші, переважно американські долари, з метою економічного розвитку. Після підвищення Рейганом відсоткових ставок борги істотно виросли. Тоді Мексика змушена була припинити витратити значні кошти на державні капіталовкладення, освіту, допомогу бідним тощо, щоб задовольнити нью-йоркських банкірів. Легітимність потреб банкірів і (вкладників банку) в будинках вартістю півтора мільйона доларів в порівнянні з потребою в чотирьохкласовій освіті для селянських дітей визначалася міжнародним пинетгаге за певною відсотковою ставкою, скажімо, лондонська міжбанківська [відсоткова] ставка (LIBOR). Очевидно, що «капіталізм» в глобальному сенсі слова залежить від більшої легітимності LIBOR в порівнянні з легітимністю освіти селянських дітей» [6, с. 34]. Тобто, відбулась делегітимація публічної влади національної держави під тиском міжнародних гравців, а претензії банкірів було визнано більш легітимними, ніж потреби освіти.

Процес поступового узалежнення легітимності публічної влади від міжнародних організацій, які мають власні інтереси та виявляються більш легітимними (навіть в очах населення країни), ніж державні органи є особливістю легітимації перехідного суспільства. Адже легітимація узагальненого «Заходу», західного (демократичного) соціального порядку та образу життя у громадській думці в СРСР стала однією із причин його розпаду. Влада КПРС після перебування М. Горбачова, десакралізації радянської системи та її тоталітарних вождів поступилась рівнем легітимності демократії, ринковій економіці, свободі слова та правам людини. В основі процесу легітимації демократії та капіталізму (принаймні, у тому їх вигляді, який заповнив ідеологічний вакуум у країнах посткомуністичного простору) знаходяться ідеї прогресу, безальтернативності ринку й демократії та гегемонії демократичних

країн. Але, як проникливо наголошує А. Стінчкомб, капіталізм задля власної легітимації використовує ідеологію прогресу для того, аби не дозволити бідним країнам стати на шлях справжнього прогресу. Він зазначає: «капіталізм також живиться великими соціальними витратами і витратами на розвиток бідних країн. Він використовує ідеологію прогресу, щоб не дати бідним країнам піти - за підтримки своїх урядів - по шляху прогресу. Не так вже й багато свідчень того, що чистий капіталізм дійсно веде до обіцяного прогресу (в соціалістичних індустріальних країнах темпи зростання були не нижче, ніж у капіталістичних, а в країнах Східної Європи з встановленням капіталізму значного збільшення темпів зростання не відбулося), хоча він і сприяє процвітанню Нью-Йорка і лондонського Сіті» [6, с. 38].

Повною мірою це відноситься до урядів перехідного українського суспільства: деякі політичні сили шукали інші основи, окрім капіталістичного порядку та демократичних правил політичної гри (і програвали у 2004 та 2014 роках), а інші – втрачали легітимність у 2010 та 2019 роках разом із легітимністю проголошених ними «ринкових» реформ. Легітимація публічної влади у перехідних умовах має враховувати особливості (транс) та (де)формування посткомуністичного суспільства.

Фактично, уряди перехідних суспільств задля успішності процесу легітимації мають орієнтуватись не на «центри сили» капіталізму та демократії – світові потуги, «країни ядра світ – системи» (за висловом І. Валерстайна), а на формування тих відносин, які забезпечили західним країнам гегемонію. Мова йде про «ринкові відносини» та особливості їх легітимації у перехідному суспільстві.

А. Стінчкомб, називаючи «ринок», «гегемонію» та ідею прогресу головними факторами легітимації капіталістичних (себто, «багатих») країн, зазначає: Под «орієнтацією на ринок» Вебер розумів приналежність цих частин економіки до взаємозалежної системи рішень, що стосуються виробництва, обміну або придбання товарів або послуг в більш-менш конкурентних відносинах (кожен покупець має, принаймні, одного альтернативного продавця і навпаки). Чим більше такі рішення орієнтовані на максимізацію вигоди тих, хто їх приймає, мінімізацію витрат і максимізацію зустрічного задоволення, більш дешева покупка і більш дорогий продаж, тим більше вони «орієнтовані на ринок» [6, с. 25]. Тобто, у сучасних демократичних країнах відбуваються тектонічні зрушення у розумінні феномену легітимності.

Висновки. У зв'язку із глобальними змінами у світовій капіталістичній системі (становлення фінансового капіталізму, поява та розвиток глобальних економічних та політичних акторів, зміна ролі національних урядів) відбуваються пошуки нової моделі легітимації, в основі якої – легітимність ринку (економічної та політичної конкуренції) та ідея прогресу (постійного

удосконалення інституцій та організацій демократичного суспільства задля зростання благополуччя). Та головне – на зміну необхідності забезпечення легітимності держави, церкви, армії, харизматичних лідерів, раціональної бюрократії (які, у подальшому мають сприяти легітиматії капіталізму) приходять легітимність контрактів та угод між підприємцями, яка відтепер виступає фундаментом легітимності публічної влади.

Повною мірою це стосується процесу легітиматії публічної влади у перехідному суспільстві, джерелом якого стають не традиції, харизма чи раціональне обґрунтування панування (класу, нації, бюрократії тощо), а забезпечення економічного прогресу та благополуччя більшості громадян, створення благ на основі вільної конкуренції підприємців та їх справедливого розподілу. Саме тому процес легітиматії публічної влади в умовах перехідного суспільства має враховувати десакралізацію посткомуністичної держави та ґрунтуватись на ідеї прогресу.

Список використаних джерел

1. Вебер, М., 2016. 'Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии' [Текст]; в 4 т., М.; Изд. дом Высшей школы экономики, Т. I, Социология, 445 с.
2. Головаха, ЄІ., 1997. 'Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні'. К., 156 с.
3. Зиновьев, А., 1994 'Коммунизм как реальность'. М.: Центрполиграф, 495 с.
4. Полохало, В., 1998, 'Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу)'. *Політична думка*, №2, С.9-22.
5. Рябчук, М., 2003. 'Дві України: реальні межі, віртуальні війни'. Київ: Критика., 335 с.
6. Стинчкомб, А., 2004. 'Предпосылки мирового капитализма: обновленный Вебер'. *Логос*. 6 (45)., С. 24-50. URL: <https://magazines.gorky.media/logos/2004/6/predposylki-mirovogo-kapitalizma-obnovlennyj-veber.html>
7. 'Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз' / О.Дергачев (керівник авт. колективу). 1996. К.: Політична думка, 448 с.

References

1. Veber, M., 2016. 'Khoziaistvo y obshchestvo: ocherky ponymaiushchei sotsyolohyy' [Tekst]; v 4 t. (*Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*) M.; Yzd. dom Vysshei shkoly ekonomyky, T. I, Sotsyolohiya, 445 s.
2. Holovakha, YeI., 1997. 'Suspilstvo, shcho transformuietsia. Dosvid sotsiolohichnoho monitorynhu v Ukraini' (A transforming society. Experience of sociological monitoring in Ukraine). K., 156 s.
3. Zynovev, A., 1994 'Kommunizm kak realnost' (Communism as a reality). M.: Tsentrpolihraf, 495 s.
4. Polokhalo, V., 1998, 'Politolohiiapostkomunistychnykh suspilstv v Ukraini i Rosii (Do metodolohii politychnoho analizu)' (Political science of post-communist societies in Ukraine and Russia (Towards a methodology of political analysis)). *Politychna dumka*, №2, S.9-22.
5. Riabchuk, M., 2003. 'Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni viiny' (Two Ukraine: real borders, virtual wars). Kyiv: Krytyka, 335 s.
6. Stynchkomb, A., 2004. 'Predposylky myrovoho kapytalizma: obnovlennyi Veber' (Preconditions for World Capitalism: An Updated Weber). *Lohos*. 6(45)., S. 24-50. URL: <https://magazines.gorky.media/logos/2004/6/predposylki-mirovogo-kapitalizma-obnovlennyj-veber.html>
7. 'Ukrainska derzhavnist u KhKh stolitti: Istoryko-politolohichnyi analiz' (Ukrainian Statehood in the Twentieth

Century: An Historical and Political Analysis) / O.Derhachev (kerivnyk avt. kolektyvu). 1996. K.: Politychna dumka, 448 s.